

ЛІКАРІ, ЛІЦЦІ, ВОЛХВИ ТА ІНШІ ЦІЛИТЕЛІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті проаналізовано історію медицини Київської Русі, виділено три основні напрямки: містичний, монастирський і ремісничий (світський). Відповідно, виділяють три види осіб, які представляли ці напрямки. Містична медицина була представлена волхвами та відунами (знахарями), монастирська — цілителями-ченцями, а реміснича (світська) — ліццями-ремісниками та лікарями. Наводяться імена ченців-цілительів доби Київської Русі, таких як пресвітер (старійшина) Даміан, Феодосій Печерський, Антоній Печерський, Іоанн Затвірник, Агапіт, Алімпій (Олімпій, Аліпій) та ін. Підкреслено, що входження західних та центральних земель Русі-України у сферу європейського впливу сприяло формуванню лікарського українського стану, тоді як східні частини України, які залишилися поза сферою європейського впливу, ще надовго залишалися дуже відсталими в медичній сфері.

Ключові слова: історія медицини, Київська Русь, містична медицина, монастирська медицина, реміснича (світська) медицина, волхви, відуни (знахарі), цілители-ченці, ліцці-ремісники, лікарі, костоправи, рудомети (кровопускачі), зубоволоки, черучних справ майстри (лікування геморою), зілійники, навузи (вузли), змійовики, амулети, цілительство, волхвування, ворожіння (ворожеба), замовляння, заклинання, кровопускання, чернецтво, ченці (чорноризці), пісники, преподібні, цілювачі, єлей, поціння, траволікування, лікарювання, цілювання, цілення, штос-терапія, лікарювати, прокажені, лікарювальний, цілений, Пресвітер (старійшина) Даміан, Феодосій Печерський, Антоній Печерський, Іоанн (Іван) Затвірник, Агапіт, Алімпій (Олімпій, Аліпій).

В історії медицини Київської Русі виділяють три основні напрямки: містичний, монастирський і ремісничий (що іноді деякі дослідники з великою натяжкою називають світським) (Опарин А.А., 2019; Скляр-ова Е.К., Жаров Л.В., 2014). Відповідно до цього виділяють і три види осіб, які представляли ці напрямки. Так, містична медицина була представлена волхвами та відунами (знахарями), монастирська — цілителями-ченцями, а реміснича (світська) — ліццями-ремісниками та іноземними лікарями.

Проте це розділення носить дуже умовний характер, адже часто ченці використовували відверті за своєю суттю і походженням містичні прийоми лікування, а волхви, у свою чергу, використовували християнську символіку і атрибутику, бо волхвування дуже жорстоко каралося середньовічною церквою (Сорокіна Т.С., 1992).

ВОЛХВИ І ВІДУНИ (ЗНАХАРІ)

Основоположним поняттям будь-якої медичної системи є уявлення про хворобу і здоров'я, вже виходячи з яких і розробляються методи для боротьби із захворюваннями або підтримки здоров'я. Давні русичі розуміли, що частина захворювань, таких, на-

приклад, як перелом або вивих унаслідок поранення або травми; блювання або пронос як наслідок переїдання; біль у спині після важкої роботи пояснюються природними причинами. Утім і тут, незважаючи на видимість таких причин, самі механізми розвитку хвороб були так само оповиті містикою і, зокрема, вченням про черв'яків, які, нібито, поселяються в організмі людини, куди потрапляють через ніздрі, вуха або рот, з'їдають його зсередини. Проте більшість захворювань, таких, приміром, як біль у серці, в ділянці живота, різке схуднення, епідемії, різні хвороби, що супроводжуються судомою, втрапою пам'яті, незрозумілим боєм, що призводили до крику хворих, тобто все те, що сьогодні ми називаємо хворобами внутрішніх органів, онкологічними, інфекційними захворюваннями, нервово-психічними розладами, не знаходячи у слов'ян природного пояснення, приписувалися дії потойбічних сил.

Отже, в розумінні русинів хвороба представлялася таким чином:

- **як наслідок дії злих духів.** Хворобу розуміли як «результат впливу злих духів, проникнення в людський організм ворожої істоти, яка може бути з нього перенесена на інших» (Отманов-

ский В.Д., 1965). Такі захворювання, як різноманітні лихоманки, чума, холера, віспа мають своїх духів хвороб. Так, приміром, духи лихоманок представлялися демонічними істотами жіночого роду, яких налічувалося від семи до дванадцяти, і кожна з них мала своє ім'я, що вказувало на той або інший випадок хвороби, або послідовними змінами в організмі, що нею викликалися.

- **як наслідок дії душ померлих.** Язичницькі переконання про, нібито, безсмертну душу мали на увазі і поняття про можливе переселення душ, з яким також пов'язували захворювання. Усі ці уявлення про причини хвороб ґрунтувалися на вченні, яке повністю суперечить християнському вченню, викладеному у Біблії, і одночасно є основоположним для всіх язичницьких вірувань.

У Київській Русі були дві основні категорії цілителів: **відуні** (чи **знахарі**), які, окрім магічних обрядів, використовували під час лікування деякі трави, надаючи, правда, значення не стільки самій траві, скільки часу її збирання, і **волхви**, які в лікуванні використовували заклинання, викликання потойбічних сил і носіння амулетів (*Отмановский В.Д., 1965*).

Багато в чому цей поділ досить умовний, бо обидві ці категорії використовували, і досить широко методи один одного, які і за своєю суттю були однаково окультними, з тією лише різницею, що відуні (знахарі) використовували іноді ще й трави.

Влада волхвів і відунів (знахарів) була вкрай великою. Упродовж дуже довгого часу після прийняття християнства, волхви продовжували користуватися величезною популярністю в народі, до них зверталися за допомогою при різних хворобах (*Богоявленский Н.А., 1960*).

У «діагностиці» і «лікуванні» захворювань волхви і відуні (знахарі) застосовували наступні методи:

- **сні.** Язичники вірили, що у своїх подорожах душа нібито отримувала багато важливої інформації, до снів ставилися дуже серйозно;
- **ворожіння.** Невід'ємна частина будь-якої язичницької релігії, ворожіння набули після прийняття Київською Руссю християнства домінантних рис, коли їх почали здійснювати навіть за допомогою Біблії! Усе це стало також плодом двовірства, що об'єднало язичницькі і християнські поняття в дивний синкретичний вузол. Паралельно із цим продовжували існувати і чисто язичницькі практики ворожіння;
- **зілля.** Прийнято вважати, що в Середні віки взагалі і в Київській Русі, зокрема, було поширене траволікування, що було прообразом сучасної фітотерапії;
- **магічні камені.** Особливе місце в містичній медицині Київської Русі відводилося магічній дії каменів, причому як дорогоцінних, так і зви-

чайних, і навіть величезних брил (*Изборник Святослава 1073 г., 1977*);

- **замовляння і заклинання.** Самі замовляння часів Київської Русі за їх зовнішньою формою ми можемо розділити на три види:

- **перший вид замовляння є типовими язичницькими заклинаннями, з закликанням богів і надприродних сил;**

- **другий вид замовляння — це перероблені на язичницький лад християнські молитви** (*Алмазов А.И., 2017; Гальковский Н.М., 2013*);

- **третій вид замовляння — абракадабра, «складався з набору незрозумілих слів, очевидно, запозичених із спотвореннями з інших мов»** (*Гальковский Н.М., 2013*).

При цьому дуже цікавим є пояснення цих незрозумілих слів. Нібито «коли Адам жив до гріхопадіння в раю, то ні дикі звірі, ні гади не чіпали його, а були у нього в послуху, корячись його мові. Після вигнання з раю, коли люди говорили на колишній мові, тварини не шкодили їм. Потім, після стовпотворіння первісна мова втратилася. Проте, в нашій мові трапляються слова ще з Адамової мови. Ми таких слів не розрізняємо, але вони чинять свою дію, зупиняючи кров, знищуючи отруту змій і інше» (*Гальковский Н.М., 2013*).

Варто зазначити, що середньовічна церква Київської Русі визнавала народну віру в силу пристрیتی і навіть склала спеціальну молитву проти нього (*Алмазов А.И., 2019*). Так само церква визнавала і вірування в те, що тіло людини, не примиреної з церквою, не підлягає тлінню, а набирає зловісного вигляду (*Алмазов А.И., 2019*).

Більш того, середньовічна церква розробила цілу серію заклинань молитов (*Алмазов А.И., 2019*) і навіть молитов проти грому і блискавок (*Алмазов А.И., 2019*), що взагалі мало відрізняються і за формою, і за змістом від язичницьких заклинань. Усе це в очах людей того часу розмивало і без того нечітке уявлення про язичницькі і християнські поняття. Тому не випадково за зціленням люди того часу зверталися по черговому то до ченців, то до волхвів (*Богоявленский Н.А., 1960*).

Навузи. Одним з методів запобігання різним хворобам що був поширеним у Київській Русі як до прийняття християнства, так і після і не втратив, до речі, своєї популярності і в наш час, був метод в'язання і носіння особливих вузлів — навузів. Сьогодні ми також можемо спостерігати, як багато хто обв'язує зап'ястя червоною ниткою або браслетом.

Амулети. Одним з найпоширеніших способів убергтися від різних хвороб і напастей у мешканців Київської Русі було носіння амулетів. Амулети виготовлялися з міді, бронзи, кістки, каменю, дерева (*Богоявленский Н.А., 1960*). Особливий, найпопулярніший у Київській Русі вид амулета носив назву змійовика. Саме вони були «найчисленнішим розділом лиття по восковій моделі в двосторонніх глиняних формах» (*Рыбаков Б.А., 1948*). Аналіз давньоруських

джерел показує, що волхви і відуни (знахарі) були найзатребуванішими цілителями в Київській Русі.

Лічці-ремесники. Другу групу осіб, які займалися в добу Київської Русі цілительством, складала лічці-ремесники. «На Русі в цей період розвивалася ремісничча медицина, представлена народними лікарями (лічцями), навчання яких провадилося за принципом сімейних шкіл — від батька до сина... Як і в інших країнах, лікарі-ремесники спеціалізувалися на лікарюванні різних хвороб (внутрішніх, шкірних), існували костоправи, черучних справ майстри (лікування геморою)» (Лисицын Ю.П., 2008, с. 72).

«По містах серед представників різних професій були й особи, які займалися лікувальною справою. Вже в ці часи окремі з них «спеціалізувалися» на лікуванні ран, переламів, пусканні крові (рудомети), інші — на замовлянні зубів (зубоволоки), лікуванні очей, допомозі породіллям тощо. Для частини цих осіб лікувальна справа не була основним заняттям, а лише додатковим прибутком. Із збільшенням населення міст (за часів найвищого розвитку населення стародавнього Києва досягло 100 тисяч) зростає попит на медичну допомогу сприяв виділенню значної кількості осіб, для яких лікувальна справа була основною професією, частіше спадковою. Основою знань цих лікарів-ремесників був віковий досвід народної емпіричної медицини з елементами містичного характеру, що зумовлювалось тогочасним світоглядом» (Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю., 1991).

Примітно, що ремісниками, які займалися питаннями медицини, були в першу чергу ковалі. «Природно, що найбільша кількість повір'їв, легенд і обрядів пов'язано з найважливішим ремеслом — ковальським. Загадковий процес перетворення руди в залізо, кування розпеченої до червоного смуги, таємнича гарту у воді і в струмені повітря, хитромудрі пристосування для лиття та сміливе поводження коваля з вогнем — уся ця незвичайна для орача виробнича обстановка неминуче ставила в його очах коваля в особі становиче. У всіх народів світу ковалі вважалися якимись незвичайними, надприродними істотами, чаклунами, чародіями, — з одного боку, благодійними, з іншого — небезпечними, як усі чародії. ...Руські ковалі також вважалися знахарями і чаклунами. Від ковальських технічних термінів виводилися слова, що мали сенс хитрого, небезпечного.... Ковалів вважали лікарями, чаклунами, які можуть «скувати щастя», приворожити коханого, визначити долю.... Отже, перший ремісник у давній Русі — коваль має кілька різних функцій: чаклун, чародій, знахар, лікар; покровитель шлюбу» (Рыбаков Б.А., 1948).

У законодавстві Київської Русі — «Руській Правді» ми знаходимо одиничне згадування про права цих лічців.

Однак примітно, що лічці перебували під повним контролем церкви і підлягали її суду. За часів Київської Русі «лікування допускалося тільки під егідою

церкви. Недарма, згідно зі ст. 16 Статуту кн. Володимира, лічець віднесений до церковних людей...» (Медведь А.Н., 2017).

ЛІКАРІ-ІНОЗЕМЦІ

Так, літописи до нас донесли згадки про двох лікарів: київського лікаря-вірменина, який наприкінці XI ст. лікував Володимира Мономаха в Чернігові, а також сирійця Петра, який до 1106 р. був лейб-медиком чернігівського князя Давида Святославича (Оттомановский В.Д., 1965).

У зв'язку із цим досить примітною є і історія про придворного лікаря чернігівського князя Святослава Давидовича (фігурував у церковних літописах під ім'ям князя Святоші) — Петра Сиріянина. Його життя представлено в Києво-Печерському патерику, і ми хочемо навести його не тільки для кращого розуміння біографії цієї людини, але й для формування уявлення про світську медицину взагалі в Київській Русі.

«Блаженний і благовірний князь Святоша, в чернецтві Микола, син Давида, внук Святослава, зрозумівши оманливість цієї марноти... прийшов до Печерського монастиря і зробився ченцем у 1106 році. Усі колишні при ньому чорноризці були свідками його добродісного життя і послуху... Кажуть також про нього і те, що в усі роки чернецтва його ніхто ніколи не бачив його байдючим... Ще під час князювання мав цей блаженний князь Святоша лікаря досить вправного, ім'ям Петра, родом сирійця, який прийшов із ним у монастир. Але цей Петро, бачачи його добровільну убогість, службу на кухні і біля воріт, пішов від нього і став жити в Києві, лікарюючи багатьох. Він часто приходив до блаженного і, бачачи його багато в чому злостраждання та безмірному пощінні, вмовляв його, кажучи: «Княже, слід було б тобі подумати про своє здоров'я, щоб не погубити плоть свою безмірною працею і стриманістю: ти коли-небудь знеможеш так, що не в силах будеш нести тягар який на тобі, який сам прийняв на себе Бога ради. Чи не угідний, адже Богу понад силу піст або праця, а тільки від серця щирого розкаяного; ти ж не звик до такої нужди, яку переносиш тепер, працюючи як підневільний раб». Так ось, і неодноразово, говорив він йому, іноді в домі кухарів з ним сидячи, іноді біля воріт, підучений на це братами його. Блаженний же відповідав йому: «Брате Петре! Багато міркував я і вирішив не шадити плоті своєї, щоб знову не піднялася в мені боротьба: нехай під гнітом багато якої праці змириться вона. Адже сказано, брате Петре, що силі здійснюватися личить в немочі». Коли бував хворий цей блаженний, лікар, бачачи те, починав готувати лікарське зілля проти тієї хвороби, яка тоді траплялася — вогняного чи печіння або хворобливого жару, але перш ніж він приходив, князь уже видужував і не давав лікувати себе. І багато разів так бувало. Одного разу розхворівся сам Петро, і Святоша послав до нього, кажу-

чи: «Якщо не питимеш ліки, — швидко одужаєш, коли не послухаєш мене, — багато страждатимеш». Але той, розраховуючи на своє мистецтво і думаючи позбутися хвороби, випив ліки і ледь життя не позбувся. Тільки молитва блаженного і зцілила його... Блаженний же сказав йому: «Краще вдаватись до Господа, ніж надіятися на людину: відає Господь, як прогудувати всю твар і може захищати і рятувати бідних. Брати ж мої хай не про мене плачуть, а про себе і про дітей своїх. Лікарювання ж я і за життя не потребував, а мертві не оживають, і лікарі їх воскресити не можуть» (*Памятники литературы Древней Руси, 1978*).

Цілителі-ченці. Цю групу — цілителів-ченців — часом зображають як професійних лікарів навіть з певною спеціалізацією в тій чи іншій галузі медицини (*Ступак Ф.Я., 2017; Мирский М., Богоявленский Н., 2018*), що займаються ще й найширшою благодійністю.

Так, у якості прикладу існування в добу Київської Русі професійних ченців-лікарів зазвичай наводять імена пресвітера (старійшини) Даміана, Феодосія Печерського, Іоанна Затвірника, Антонія Печерського і його учня Агапіта, ченця-іконописця Алімпія та ін. (*Склярова Е.К., Жаров Л.В., 2014*).

Антоній Печерський (983–1073 рр.). З історії відомо, що постриг він прийняв на Афоні, у 1028 р. повернувся до Києва, де оселився в одній з печер на Берестовій горі, заклав основу майбутнього Києво-Печерського монастиря. Про його методи лікування в Києво-Печерському патерику сказано, що їх основою були молитви.

Феодосій Печерський (1008–1074 рр.). Особливим цілителем вважався Феодосій Печерський, причому став він ним, нібито, після своєї смерті. Так, одному невиліковному хворому, який прийшов до монастиря на поклоніння мощам святого Феодосія і молився Богу і святому Феодосію «про ослаблення хвороби», святий Феодосій з'явився уві сні, подав свій жезл і сказав: «Візьми це і ходи з ним». І хворий негайно відчув «відступ хвороби» (*Памятники литературы Древней Руси, 1978*).

Пресвітер (старійшина) Даміан (помер близько 1070 р.). Він ніс служіння пресвітера (старійшини) в ті дні, коли ігуменом Києво-Печерського монастиря був Феодосій. Ось що повідомляє про Даміана і його методи лікування Києво-Печерський патерик. «Був він такий пісник, що, крім хліба і води, нічого не їв до самої смерті. І якщо коли хто-небудь приносив хвору дитину, одержиму якою-небудь недугою, в монастир до преподібного Феодосія, то той велів Даміану створити молитву над хворим. І зараз, як він помолиться і помаже єлеєм хворого, то відразу видужували, які приходили до нього» (*Памятники литературы Древней Руси, 1978*).

Іоанн (Іван) Затвірник (XI ст.). Іоанн Затвірник отримав від Бога дар зцілення «людських пристрастей», так як зумів перемогти свої власні «скверни плотські і душевні». Протягом 3 ро-

ків він — пісник, крім суворого посту, двічі-тричі на тиждень зовсім не брав їжі і не пив води, знемагаючи від спраги. Свої «злостраждання» він ще збільшував, носячи на всьому тілі «заліза тяжка». Вирішивши ж поховати себе заживо, Іоанн «затворився» (був замурований з отвором для подання їжі і води) в тісному куточку підземної печери, де і залишався близько 30 років, «постом... томлячи тіло своє і заліза тяжка на всьому тілі своєму носячи». Викопавши ж яму, «багатотерпеливий Іоанн» протягом 6 тиж великого посту щорічно залишався в ній, засипаючи себе землею так, щоб мати вільні «руцѣ» і голову (*Памятники литературы Древней Руси, 1978*). Іоанн Затвірник успішно зціляв будь-які пристрасті за допомогою переконань і молитов. Особливо він радив молитися святому Мойсею Угріну, мощі якого знаходяться в Києво-Печерському монастирі. Одно-го ченця Іоанн вилікував від похоті наступним способом: він дав йому кістку від мошей святого Мойсея Угрина та велів докласти «до тілеси своєї» (*Памятники литературы Древней Руси, 1978*).

Агапіт (помер близько 1095 р.). До нашого часу зберігся опис його життя, залишений ченцями Києво-Печерського монастиря.

«Дехто з Києва, ім'ям Агапіт, постригся при блаженному отці нашому Антонії... Як той великий, приховуючи свою святість, зцілював хворих їжою своєю, а вони думали, що отримують від нього лікарське зілля і видужували його молитвою, так і цей блаженний Агапіт, наслідуючи святого того старця, допомагав хворим. І коли хто-небудь з братії захворював, він, залишивши келію свою, — а в ній не було нічого, що можна було б украсти, — приходив до хворюючого брата і служив йому: піднімав і укладав його, на своїх руках виносив, давав йому їжу, яку варив для себе, і так видужував хворий молитвою його. Якщо ж недуга хворюючого тривала, що бувало по зволенню Бога, щоб помножити віру і молитву раба його, блаженний Агапіт залишався невідступно при хворому, благаючи за нього Бога безперестанно. І заради цього прозваний він був «Цілителем». ... У ті ж дні розхворівся князь Володимир Всеволодич Мономах, і старанно лікував його вірменин, але безуспішно, і тільки посилювалася недуга. Будучи вже при кінці життя, посилає князь молити ігумена Печерського Іоанна, щоб він змусив Агапіта прийти до нього, — він княжив тоді в Чернігові... І той, будучи примушений ігуменом, дав йому для хворого зілля від своєї їжі, щоб дали хворюючому. І тільки що князь прийняв це зілля, як зараз видужав. Після цього, будучи в Києві, Володимир пішов до Печерського монастиря, бажаючи вшанувати ченця і побачити того, хто дав йому зілля і повернув здоров'я за допомогою Божою, — ніколи він його не бачив, — і хотів обдарувати його. Агапіт же, уникаючи слави, зник. І принесене для нього золото князь віддав ігумену...» (*Памятники литературы Древней Руси, 1978*).

Алімпій (Олімпій, Аліпій) (помер близько 1114 р.). «Преподібний Алімпій батьками своїми був відданий навчатися іконопису... Добре вивчився він іконописного мистецтва, ікони писати був він великий майстер... Дехто з багатих киян був прокаженим. І багато лікувався він у волхвів і у лікарів, і у іншовірних людей шукав допомоги і не отримав, але лише сильніше розхворівся. І один з його друзів умовив його піти в Печерський монастир і вблагати кого-небудь з отців, хай помоляться за нього. Коли привели його в монастир, ігумен повелів напоїти його з колодязя святого Феодосія і помочити йому голову і обличчя. І раптом покрився він весь гноем за невіру свою, так що всі стали уникати його через сморід, що виходить від нього. Він же повернувся до свого дому плачучи і нарікаючи і не виходив звідти багато днів, соромлячись смороду. І говорив він друзям своїм: «Покрив сором обличчя моє. Чужим став я для братів моїх і незнайомим для синів матері моєї, тому що без віри прийшов до святих Антонія і Феодосія». І кожен день очікував він смерті. Нарешті, з часом опам'ятався він, розмірковуючи про свої гріхи, прийшовши до преподібного Алімпія, покаюся йому. Блаженний же сказав йому: «Чадо, добре зробив, сповідавши Богу гріхи свої перед моєю негідністю». І багато повчивши його про спасіння душі, взяв преподібний вапницю і різнокольоровими фарбами, якими писав ікони, розфарбував обличчя хворого і гнійні струпи замазав, надавши прокаженому попередній вигляд і благопристойність. Потім привів його в божественну церкву Печерську, дав йому причаститися Святих Таїн і велів йому вмитися водою, якою вмиваються священники, і негайно спали з нього струпи, і він зцілювся» (*Памятники литературы Древней Руси, 1978*).

Ченці «свій дар зцілення протиставляли лікарюванню, заснованому на людському знанні» (*Левицкий А.П., 1909*).

Серед культурних засобів, найчастіше застосовуваними монахами, були, зокрема, наступні:

- **лікування за допомогою мощей.** Створювані середньовічною церквою життя святих в поданні життя того чи іншого подвижника робили особливий наголос на зціленні ним тієї чи іншої недуги. Проста людина, яка читала ці життя, вважала, що якщо святий за життя лікував ту чи іншу хворобу, то і після смерті він залишався цілителем від цієї недуги. Звідси ми бачимо «спеціалізацію» святих на зціленні тих чи інших хвороб (*Алмазов А.И., 2019*). Особливою популярністю при цьому користувалися не просто молитви до цих святих, а безпосереднє звернення до їхніх, нібито, чудово збережених мощей. При цьому мощами для зцілення користувалися по-різному:

- **надягання волосяниці померлого святого.** «У Києво-Печерському монастирі в XI-XIII століттях при лікуванні всіх хвороб, крім «лікарювальних»

молитов, хворим давали ще пити «святу» воду з Печерського колодязя, а в особливо важких випадках, перш за все для лікування знаті, застосовувалася своєрідна «штос-терапія». Оголосивши князя-ченця Святослава Давидовича після його смерті в 1123 р. «зцілювачем» від усіх недуг, київські ченці одягали на тяжкохворого залишену після смерті «зцілювача» волосяницю і стверджували, що, нібито, хворий після цього відразу ж видужував (*Абрамович Д., 1931*);

- **зцілення за допомогою дошки з труни святого.** Так, Володимирський князь Всеволод у 1197 р. побудував у Володимирі церкву святого мученика Дмитра Солунського (*Полное собрание русских летописей, 1885*) і на його ж замовлення принесли «дошку гробну з Селуні святого мученика Дмитра, миро невпинно чавило, на здоров'я немічним у тій церкві постави... І сорочку того ж мученика ту ж поклади» (*Полное собрание русских летописей, 1961*);

- **покладання хворого на труну святого.** «Найкрайнішим засобом монастирської «штос-терапії», застосовуваним щоразу, навіть для знаті, тільки за особливим розпорядженням ігумена, було покладання хворого на труну засновника Києво-Печерського монастиря св. Феодосія. За запевненнями ченців, хворий нібито вставав з труни цілком здоровим!» (*Отмановский В.Д., 1965*);

- **обіймання мощей святого.** Так, історія розповідає про Опанаса, який, ставши ченцем Києво-Печерського монастиря, «пішов у печеру, заклав за собою двері і пробув у ній, ніколи і ні з ким не розмовляючи, дванадцять років. Коли ж прийшов час кончини його, він, закликавши всю братію, повторив сказане раніше про послух і про покаєння, додавши: «Блажен, хто тут сподобиться покладеним бути». І, сказавши це, спочив з миром у Господі. Був же між братією дехто, вже багато років страждав болем у ногах; і принесли його до померлого; він же обійняв тіло блаженного і зцілювався з тієї години, і до самої смерті ніколи вже не хворіли у нього ні ноги, ні що інше. Ім'я цього зціленого — Вавила. І ось що він розповів братії: «Лежав я, — розповідав він, — і стогнав від болю, і раптом увійшов цей блаженний і сказав мені: «Прийди, я зцілю тебе. Я ж хотів його запитати, коли і як він сюди прийшов, а він миттєво зробився невидимим». І врозуміли всі після цього, що догодив він Господу: не виходив він з печери і не бачив сонця дванадцять років, плакав безперестанно день і ніч, їв небагато хліба і трохи пив води, і то через день» (*Памятники литературы Древней Руси, 1978*). Київський князь Святослав Ярославич, взявши викопану з землі руку князя Гліба, оголошеного святым, приклав її до своїх хворих місць — шиї, очей і тімені (*Медведь А.Н., 2017*);

- **помазання виділеннями від мощей і вдихання повітря, що виходить від них** (*Медведь А.Н., 2017*);

- **лікування за допомогою ікон.** Ікони в Стародавній Русі практично були обоготворені (*Памятники литературы Древней Руси, 1978*; *Опа-*

рин А.А., 2019). Особливим видом при цьому були так звані чудотворні ікони, кожній з яких приписувалася сила зцілювати конкретну хворобу. При цьому навіть якщо на цих іконах була зображена одна і та ж дівка Марія, все одно її різні ікони, як чомусь вважалося, мали свою «спеціалізацію». З розрахунку на це вони досить широко застосовувалися в лікарській практиці того часу, причому в декількох, якщо так можна сказати, напрямках:

- *перший*: чудотворним іконам молилися для зцілення від хвороб, для чого здійснювали часом тривалі паломництва, прикладаючи, зокрема, до них хворі частини тіла (Медведь А.Н., 2017);

- *другий*: було розроблено ціле вчення про те, якій саме іконі Божої матері або святого треба молитися при тому чи іншому захворюванні (Опарин А.А., 2019);

- *третій*: за класичним прикладом язичницьких часів у монастирях або храмах купували виготовлене, частіше зі срібла або золота, зображення того чи іншого органу, який турбував хворого, і ці зображення клали перед іконою або за нею, або привішували на неї (Медведь А.Н., 2017). «Робити цінні металеві приношення до образів, а рівним чином привішувати до них пелени — було звичаєм досить поширеним» (Алмазов А.И., 2019). Більш того, існувала навіть особлива молитва «прикладанню пеленам до образу» (Алмазов А.И., 2019);

- *четвертий*: фарбами, якими писали ікони, лікували багато захворювань, для чого наносили їх на рани або хворі ділянки тіла (Мирский М., Богоявленский Н., 2018);

- **лікування за допомогою святої води.** Святу воду для зцілення використовували наступними способами: змочували хворі місця; вживали всередину; обливалися;

- **лікування за допомогою амулетів.** Особливе місце в профілактиці різних хвороб відводилося фактично тим самим язичницьким наузам і амулетам, які носять тепер християнські назви. Давньоруська церква, як і інші середньовічні церкви, пояснювала хвороби або покаранням Божим, або підступами диявола, а таке розуміння хвороби цілком збігалось з давньоруськими язичницькими уявленнями про захворювання. Тому в давньоруському суспільстві для запобігання хворобам та іншим бідам практикували після християнізації Русі таке ж носіння «наузів» або «вузлів» (амулетів), як і в період язичництва. Давньоруські священики з кінця X ст. навішували на шию перетвореним християнам такі ж амулети для запобігання хворобам, які колись навішували волхви, але ці амулети називалися тепер «ладанками». Навішуючи ж на шию вузлик із зав'язаними в ньому шматочками ладану, священик замість язичницької «ворожби» (заклинання) виголошував відповідну молитву.

Єдність у Стародавній Русі понять лікар, волхв і чародій. «Примітно, що в ранніх пам'ятках писемності панувала повна нерозчленованість понять «волхв», «лікар», «лічець», «зілійник», «чародій» (Богоявленский Н.А., 1960). «Латинське «medicamenta» нерідко перекладалось у давньоруській літературі словом «чарування». ... Таким чином, між лікарюванням, чародійством, чаклунством тут поставлений знак рівності. Ось чому в укладачів пам'ятника писемності XII–XIII століть — Печерського патерика не викликали ніякого здивування факти звернення хворих руських людей і до волхвів, і до офіційно визнаних державою і церквою лікарів-християнів, і лікарів-іноземців («поганим»)» (Богоявленский Н.А., 1960).

І тільки входження західних та центральних земель Русі-України в сферу європейського впливу, і особливо внаслідок ідей Великої Європейської Реформації XVI ст., яка зруйнувала середньовічні церковні та народні забобони, сприяли формуванню лікарського українського стану, який впише в подальшому багато славних сторінок в історію вітчизняної та світової медичної науки та практики, тоді як східні частини України, які залишилися поза сферою європейського впливу та ідей Реформації ще надовго залишалися дуже відсталими в медичній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамович Д. Киево-Печерский патерик. — К., 1931.
2. Алмазов А.И. Апокрифические молитвы, заклинания и заговоры: к истории византийской отреченной письменности. — М.: Ленанд, 2017. — 128с.
3. Алмазов А.И. К истории молитв на разные случаи: Заметки и памятники. — М.: Ленанд, 2019. — 136 с.
4. Богоявленский Н.А. Древнерусское врачевание XI–XVII вв. — М., 1960.
5. Верхратский С.А., Заблудовский П.Ю. Історія медицини. — К.: Вища школа, 1991. — 432 с.
6. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. — М.: Мир, Академический проект, 2013. — 575с.
7. Изборник Святослава 1073 г. — М.: Наука, 1977. — 344с.
8. Левицкий А.П. Очерки по истории медицины вь России // Медицинское обозрение Спримона. — 1909. — Т. 71. — С. 74-76.
9. Лисицын Ю.П. История медицины. — М.: ГОЭТАР-Медиа, 2008. — 400с.
10. Медведь А.Н. Болезнь и больные в Древней Руси: от «рудомета» до «духтора». Взгляд с позиций исторической антропологии. — Спб.: Изд-во Олега Абышко, 2017. — 288 с.
11. Мирский М., Богоявленский Н. Медицина Древней Руси. — М.: Родина, 2018. — 416 с.
12. Опарин А.А. Медицина Киевской Руси. — Харьков: Факт, 2019. — 392с.
13. Отомановский В.Д. Борьба медицины с религией в древней Руси. — М.: Медицина, 1965. — 188 с.
14. Памятники литературы Древней Руси. XI-начало XII в. — М.: Художественная литература, 1978. — 413 с.
15. Полное собрание русских летописей. — М.: Изд. АН СССР, 1961. — Т. 1.
16. Полное собрание русских летописей. — Спб., 1885. — Т. X.
17. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М.: Изд-во АН СССР, 1948.

18. Склярова Е.К., Жаров Л.В. История медицины. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2014. — 346с.
19. Сорокина Т.С. История медицины: Учебник. В 2 т. — М.: Изд-во РУДН, 1992.
20. Ступак Ф.Я. Історія медицини. — К.: Книга-плюс, 2017. — 176 с.

DOCTORS, PHYSICIANS, MAGI AND OTHER HEALERS OF KYJIVAN RUSJ

О.А. Опарін

*Ukrainian Academy of History of Medicine, Department of Therapy, Rheumatology and Clinical Pharmacology
Kharkiv Medical Academy of Postgraduate Education*

Summary. *The article analyzes the history of medicine of Kyjivan Rusj, there are three main areas: mystical, monastic and craft (secular). Accordingly, there are three types of persons who represented these areas. Mystical medicine was represented by magi (magicians) and sorcerers (witchers), monastic medicine by healers-monks, and craft (secular) medicine by physicians-craftsmen and doctors. The names of monks-healers of the Kyjivan Rusj period are given, such as the presbyter (elder) Damian, Theodosius of Pechersjk, Anthony of Pechersjk, John (Ioann, Ivan) Zatvirnyk (the Hermit), Agapit, Olympias (Alypius) and others. It is emphasized that the entry of the western and central lands of Rusj-Ukraine into the sphere of European influence contributed to the formation of the Ukrainian medical*

class, while the eastern parts of Ukraine, which remained outside the sphere of European influence, remained very backward in the medical sphere.

Key words: *history of medicine, Kyjivan Rusj, mystical medicine, monastic medicine, craft (secular) medicine, magi (magicians), sorcerers (witchers), healers-monks, physicians-craftsmen, doctors, osteopaths, bloodletters, dentists, masters of hemorrhoids, herbalists, knots, serpentines, amulets, healing, sorcery, divination, spells, incantation, bloodletting, monasticism, monks, blackheads, fasting men, friars (reverends), healers, oils, fasting, phytotherapy (herbal medicine), healing, stoss-therapy, afflict, leper, healed. Presbyter (elder) Damian, Theodosius of Pechersk, Anthony of Pechersk, John (Ioann, Ivan) Zatvirnyk (the Hermit, Anchorite, Anchorite), Agapitus, Olympias (Alypius).*

Адреса для листування:

Опарін Олексій Анатолійович
61176, Харків, вул. Амосова, 58
Харківська медична академія післядипломної освіти, кафедра соціальної медицини, управління та бізнесу в охороні здоров'я
Тел.: +38 (093) 470-92-52
E-mail: oparinaa@ukr.net

Отримано 02.03.2021